

LIZ KESSLER

TOEN DE
WERELD
NOG VAN ONS WAS

Drie vrienden, twee kanten, één herinnering

Een opmerking van de auteur

Mijn vader was acht jaar oud toen hij in 1939 samen met zijn ouders, Frank en Annie, het door de nazi's bezette Tsjecho-Slowakije verliet. Voor hen als Joods gezin waren de opties op dat moment zeer beperkt. Ze zijn ontsnapt dankzij een brief van een Brits echtpaar dat ze vijf jaar daarvoor hadden ontmoet. Hun wegen kruisten elkaar alleen maar doordat mijn vader bijna de jurk van de vrouw scheurde en mijn opa hem waarschuwde voorzichtig te zijn. Dit moment leidde tot een gesprek, een dag die ze samen hebben doorgebracht en een bedankbrief die later hun leven zou redden.

Dit verhaal heeft grote indruk op mij gemaakt en is me mijn leven lang bijgebleven, en jarenlang heb ik er een boek over willen schrijven. Leo's verhaal is gebaseerd op het verhaal van mijn vader, maar de geschiedenis van mijn familie heeft ook op andere manieren invloed gehad op dit boek. Mijn oudtante, Elsa, is vermoord in Auschwitz, en mijn overgrootmoeder, omama, heeft vier jaar in Theresienstadt doorgebracht.

Elsa's verhaal is ontstaan doordat ik mezelf vele keren heb afgevraagd wat er met mijn familieleden had kunnen gebeuren als ze minder geluk hadden gehad. En in Max' verhaal doe ik een poging om uit te zoeken hoe zoveel gewone mensen zich hebben kunnen laten meevoeren door zo'n gruwelijk, inslecht en afschuwelijk regime.

Dit boek is niet alleen een manier voor mij om mijn verleden, mijn voorouders en mijn erfgoed te eren. Het is ook een manier

om bij te dragen aan de gesprekken over sociale gerechtigheid vandaag de dag, en hopelijk om jonge lezers te helpen weloverwogen beslissingen te nemen over de rol die zij willen spelen in de wereld van morgen.

Liz Kessler

Leo

Ik kon de hele wereld zien! Tenminste, heel Wenen, en dat wás mijn wereld.

Mijn twee beste vrienden, Max en Elsa, stonden naast me, net als ik met hun gezicht tegen het glas gedrukt.

‘Kijk hoe klein de mensen zijn!’ riep Max uit, wijzend naar de straat onder ons, terwijl we hoger en hoger stegen.

‘Het is net een speelgoedstad!’ zei Elsa.

Ik kon niet eens praten. Ik was te bang dat een deel van mijn blijdschap naar buiten zou glippen als ik mijn mond open zou doen, en ik wilde er niets van verliezen.

Het was mijn negende verjaardag en sowieso de beste dag van mijn leven. Toen mijn ouders me vorige week hadden gevraagd wat ik op mijn verjaardag wilde doen, wist ik het meteen. Ik wilde een rondje maken in het reuzenrad van Wenen: het *Riesenrad*. We woonden al bijna mijn hele leven in Wenen, maar ik was er nog nooit in geweest. Elke keer dat ik het gevraagd had, had mama gezegd dat ik te jong was en dat ik het eng zou vinden om zo hoog in de lucht te zijn. Maar ik vond het totaal niet eng. Ik denk dat mama het gewoon zelf eng vond en dat ze daarom niet met ons mee wilde.

‘Papa neemt jullie mee naar de kermis,’ had ze tegen mij gezegd. ‘Ik blijf thuis om een heerlijke verjaardagstaart voor je te bakken. Wat voor taart wil je?’

‘*Sachertorte!*’ antwoordde ik zonder na te hoeven denken. Mama maakte de beste Sachertorte van heel Wenen. Ze had een

geheim recept van omama, mijn oma.

Op de kalender in de keuken had ik de dagen tot mijn verjaardag afgekruist. De week was nog trager voorbijgekropen dan de slakken in onze tuin.

Maar nu was het dan eindelijk zover: ik was jarig, en het rondje in het Riesenrad was nog leuker dan ik me had voorgesteld. Het was een koude herfstdag, maar het was helder en zonnig, dus we konden kilometers ver kijken.

De gondel steeg hoger en hoger. We zaten al bijna in de wolken!

Max drukte zijn voorhoofd tegen het raam. ‘Ik voel me net de koning van Wenen,’ zei hij. Het glas besloeg door zijn warme adem.

Ik snapte wat hij bedoelde. Ik voelde me onoverwinnelijk, zo hoog boven de stad. Wenen was van ons. De hele stad lag onder ons uitgespreid, speciaal voor Elsa, Max en mij. Het was alsof we alleen waren, en alle andere mensen naar de achtergrond verdwenen waren. Zelfs papa. Hij zat met een diepe rimpel in zijn voorhoofd een krant te lezen. Hij wist niet wat hij miste!

Ons maakte dat niet uit. Als de volwassenen het niet meekregen, bleef er meer over voor ons. Onze stad, deze gondel, onze vriendschap – meer hadden we niet nodig.

Zo voelde het altijd als we bij elkaar waren. We waren beste vrienden sinds de eerste dag van de *Volksschule*, twee jaar geleden. Toen hadden we met zijn drieën naast elkaar gezeten, met Elsa tussen Max en mij in, net als nu. Ik zie het nog steeds voor me: ik met mijn stropdas die zo strak zat dat ik nauwelijks kon ademen; Elsa met haar vlechtjes met roze linten en haar etui met glimmende kralen; Max in zijn broek die net te kort was en zijn overhemd dat net te groot was.

Die eerste ochtend keken we elkaar aan en we glimlachten, en het was alsof we het meteen wisten: wij zijn een team. Dat de jongens aan mijn stropdas trokken, dat ze Max plaagden omdat

zijn enkels onder zijn broek uit piepten en dat de meisjes Elsa uitlachten om haar deftige linten maakte allemaal niet uit, want we hadden elkaar.

‘Als jij de koning bent, ben ik de koningin,’ zei Elsa nu tegen Max.

‘En ik dan?’ vroeg ik. ‘Ik ben de jarige.’

‘Dan zijn jullie allebei koning!’ reageerde Elsa. Dat was typisch Elsa. Ze wilde het altijd iedereen naar de zin maken.

‘Als jij de koningin bent, moet je met een van ons trouwen,’ zei Max. ‘Dus: wie kies je?’

Terwijl hij het zei, keek hij Elsa aan met een blik die ik de laatste tijd vaker tussen hen had gezien. Ik deed altijd alsof ik het niet zag. Het voelde alsof ze samen een geheim hadden. Een belofte waar ik niets van afwist. Ik zei tegen mezelf dat ik het me verbeeldde. Ze zouden me nooit buitensluiten. Er zou nooit iets tussen ons drieën in komen te staan.

Elsa giechelde. ‘Ik zou nooit kunnen kiezen!’ zei ze. ‘Ik trouw natuurlijk met jullie allebei.’

Dat was goed genoeg voor mij.

Max sloeg zijn armen over elkaar en kneep zijn ogen tot spleetjes terwijl hij deed alsof hij nadacht. ‘Oké, dat is een uitstekend plan,’ zei hij, en hij knikte goedkeurend.

‘Hé, jongens.’ Papa vouwde zijn krant op en zette zijn hand aan zijn oor. ‘Horen jullie dat?’

We spitsten onze oren. Behalve het zachte gepraat van de andere mensen in de gondel hoorde ik niets. ‘Waar luisteren we naar?’ vroeg ik.

Papa lachte. ‘Niets! Dat is het hem nu juist. Het is de stilte die je hoort wanneer de gondel stopt.’

Hij had gelijk. Het grote wiel stond stil en nu waren we op het hoogste punt van de hele wereld. Even vroeg ik me af of we daar voor altijd konden blijven. Ik hoopte van wel.

Toen herinnerde ik me de Sachertorte van mama, die thuis op ons wachtte, en besloot ik dat ‘voor altijd’ een beetje te lang was.

Papa was opgestaan en haalde zijn camera uit zijn jaszak. Hij ging zelden ergens heen zonder camera. Papa was de beste familiefotoograaf van Wenen. Dat stond in ieder geval op het raam van zijn winkel.

‘Ga eens naast elkaar staan, dan maak ik een foto nu jullie op het hoogste punt van de wereld zijn,’ zei hij.

We gingen samen voor het raam staan.

Papa liet zijn camera zakken. ‘Niet daar,’ zei hij. ‘De zon staat precies achter jullie. Zo zijn jullie helemaal donker. Kom hier.’ Hij wees naar de deur aan het eind van de gondel. ‘Ga hier staan, zodat de zon in jullie gezicht schijnt.’

We schuifelden naar de andere kant van de gondel en gingen dicht naast elkaar staan.

Papa keek naar ons door de lens van de camera. ‘Perfect,’ zei hij. ‘De foto moet precies goed worden. En weten jullie waarom?’ vroeg hij.

‘Omdat een foto meer zegt dan duizend woorden,’ antwoordde ik, terwijl ik deed alsof ik geeuwde. Papa zei dat elke keer als hij een foto nam.

Hij lachte. ‘Dat klopt. En geloof me: dit wordt zeker een foto die meer zegt dan duizend woorden, zelfs als die allemaal positief zijn!’ zei hij. ‘En let erop: wat je ook doet, níét lachen!’

Max fronste zijn wenkbrauwen. ‘Ik dacht dat mensen juist altijd lachen op foto’s.’

‘Niet op mijn foto’s,’ reageerde papa gespeeld serieus. ‘Ik sta het niet toe.’

Elsa giechelde.

‘Nee, nee! Ook niet hardop!’ waarschuwde papa.

Elsa moest weer giechelen. Ik kon er niets aan doen dat ik moest grijnzen.

‘Ik zei: níét lachen!’ herhaalde papa. Iedereen in de gondel was inmiddels in de lach geschoten.

Klik, klik, klik, ging de sluiser.

‘Prachtig, fantastisch, schitterend!’ riep papa terwijl hij ons fotografeerde, net als ik hem altijd hoorde zeggen tegen zijn klanten. Toen hij klaar was, liet hij de camera zakken. ‘Ik zal de beste foto uitkiezen en jullie er alle drie eentje geven, zodat jullie altijd een herinnering aan deze dag hebben. Wat vinden jullie daarvan?’

‘Geweldig,’ zei ik. ‘Dank u wel, papa!’

‘Goed. Maar,’ zei hij terwijl hij zijn camera terugdeed in zijn jaszak, ‘volgens mij heb ik minstens een van jullie zien lachen. En weten jullie wat voor straf ik daarvoor geef?’

Elsa schudde haar hoofd. Max beet op zijn lip. Ik wist wat er zou komen en sloop alvast weg.

‘Daarvoor geef ik de kieteldood!’ kondigde papa aan.

Hij probeerde ons te grijpen en we schoten alle drie gillend bij hem weg. Precies op dat moment kwam het reuzenrad met een schok weer in beweging. Ik viel voorover en struikelde over het been van een mevrouw. De man naast haar ving me op, vlak voordat ik in zijn schoot belandde.

Binnen een paar seconden stond papa naast me. ‘Het spijt me zo,’ zei hij tegen het echtpaar. Toen keek hij mij aan. ‘Leo, bied je excuses aan aan de mevrouw.’

Ik schraapte mijn keel en stopte mijn overhemd terug onder mijn bretels. Er waren kreukels in gekomen toen ik viel. ‘Het spijt me heel erg,’ zei ik, terwijl ik de vrouw aankeek. Even staarde ze me zo streng aan dat ik dacht dat ze me een standje zou geven. Toen wendde ze zich tot de man en zei ze iets in een andere taal. Duits was de enige taal die ik kende, dus ik verstond niet wat ze zei.

Hij reageerde in die andere taal, en toen knikte ze en keerde ze zich weer naar mij.

Wuivend met beide handen zei ze, dit keer in gebroken Duits: ‘Het niet erg. Niets. Laat zitten.’

Ik begreep niet precies wat ze bedoelde, maar haar woorden gingen gepaard met zo’n grote glimlach dat ik wist dat ik uit de problemen was. ‘Wij zijn Engels,’ voegde ze eraan toe. ‘Niet spreken goed Duits.’

‘Uw Duits is prima,’ reageerde papa. Toen richtte hij zich weer tot mij. ‘En wat zeg je tegen de meneer die voorkwam dat je viel?’ vroeg hij.

‘Het spijt me,’ zei ik, ‘en dank u wel.’

De man schonk me een brede glimlach en wuifde mijn excuses weg.

Toen richtte de vrouw zich tot papa. ‘Uw zoon?’ vroeg ze.

‘Ja, dat is mijn zoon,’ antwoordde papa. ‘Hij is vandaag negen geworden.’ Terwijl hij om zich heen gebaarde, zei hij: ‘Verjaardagscadeau!’

‘Ah!’ De vrouw keerde zich weer naar mij.

‘Gefeliciteerd,’ zei de man met een brede lach.

‘Hij is mooie jongen,’ zei de mevrouw. Ze wees naar mijn haar. Mooi? Wie noemde jongens nou mooi? Misschien kwam het door mijn blonde krullen.

‘Mag ik nu weer gaan?’ vroeg ik aan papa.

‘Ja, maar voorzichtig doen, oké? Niet meer tegen mensen opbotsen.’

Ik zei maar niet dat ik alleen maar tegen hen op was gebotst omdat hij met de kieteldood had gedreigd. Ik zag Max en Elsa bij elkaar zitten en liep naar hen toe. Ik wilde geen moment missen van deze dag.

‘Kom bij ons zitten. Alstublieft,’ zei de vrouw tegen papa toen ik wegliep.

‘Als dat voor u geen probleem is,’ reageerde papa. Hij stak zijn hand naar haar uit. ‘Ik ben Frank Grunberg,’ zei hij.

‘Aileen Stewart,’ zei de vrouw. Toen wees ze naar de man. ‘Eric Stewart, mijn echtgenoot.’

‘Is me een genoeg,’ zei de man in gebroken Duits, terwijl hij papa’s hand schudde.

Papa ging naast hen zitten, en nog voordat ik terug was bij Max en Elsa, was hij al druk in gesprek met het stel.

Zo was hij: hij kon met iedereen praten, zelfs met mensen die een andere taal spraken! Iedereen hield van mijn vader. Iedereen lachte wanneer hij in de buurt was en wilde met hem bevriend zijn. Soms wilde ik dat ik ook zo was, maar meestal was ik tevreden met wie ik ben. Ik had mijn twee beste vrienden. Meer had ik niet nodig. Wij drieën hadden genoeg aan elkaar.

Het rondje was tot een einde gekomen en de mensen stroomden de gondel uit. Papa stond nog steeds te praten met de Engelse mensen. Geen van hen had gemerkt dat we weer beneden waren aangekomen.

‘Meneer, u gaat nog een rondje?’ vroeg de man bij de deur.

Papa keek op. Zijn ogen twinkelden zoals altijd wanneer hij een idee had. ‘Weet u wat?’ zei hij. ‘Ja! Laten we nog een rondje gaan. Wat denken jullie daarvan, jongens?’

We juichten zo hard dat papa lachend zijn handen over zijn oren sloeg. Hij draaide zich om naar de man en de vrouw naast hem. ‘Maak nog een rondje,’ zei hij, terwijl hij met zijn hand een grote cirkel in de lucht tekende. ‘Mijn cadeau. Als excuses.’

De man schudde zijn hoofd. ‘Nee. Nee,’ zei hij. ‘Hoeft dat niet te doen.’

‘Hoeft niet,’ reageerde papa. ‘Wil wel!’

Lachend haalden de man en de vrouw hun schouders op en ze stemden ermee in om nog een rondje te maken. Papa stond op en liep naar de deur. Hij gaf een stapel briefjes aan de kaartjesman, die zijn schouders ophaalde. Hij liet nog een paar mensen naar binnen, sloot de deur en daar gingen we weer, de lucht in.

Elsa, Max en ik renden terug naar het raam zodat we geen seconde zouden missen terwijl we de lucht weer in gingen, tot ver boven de stad.

Dat was iets wat papa kon: de beste dag ooit nog eens twee keer zo leuk maken.

Elsa

Als ik later groot ben, word ik mevrouw Stewart. Dan heet ik natuurlijk niet mevrouw Stewart, want ik trouw niet met meneer Stewart. Ik trouw met Max of Leo, dus dan heet ik mevrouw Fischer of mevrouw Grunberg. Maar ik ben dan net zo elegant als mevrouw Stewart, en ik lach zoals zij, ik glimlach zoals zij en klop op de arm van mijn man zoals zij.

Max en Leo drukken hun wijsvinger tegen het raam. ‘Kijk, dat is mijn straat!’ roept Max. ‘Ik weet het zeker. Daar is het roze huis op de hoek!’

‘Dat is het stadhuis! Daar is het park!’ reageert Leo.

Maar we zijn al een keer rond geweest en het ziet er deze keer precies hetzelfde uit, dus ik kijk liever naar mevrouw Stewart.

Ze is waarschijnlijk ongeveer even oud als *Mutti*, maar ze lijken totaal niet op elkaar. Mevrouw Stewart draagt een rode jurk die eruitziet alsof ze hem speciaal heeft aangetrokken omdat hij past bij het rood van de gondel waar we in zitten. Ik durf te wedden dat ze voor elke gelegenheid een andere jurk heeft. Ze draagt een rode baret, en over haar schouders hangt een bruine sjaal die zo harig is dat ik eerst dacht dat hij leefde.

Tot vandaag dacht ik dat de moeder van Leo de elegantste dame van Wenen was. Zij heeft haar haren altijd perfect opgestoken, met elke krul op de juiste plaats. Ze moet verschillende tinten lippenstift hebben voor elke dag van de week, en die brengt ze altijd met perfectie op haar glimlachende mond aan. Haar ogen schitteren van de felgekleurde oogschaduw. Als we bij Leo thuis

zijn, weet ik niet of ik met de jongens wil spelen of gewoon naar haar wil zitten kijken.

Soms stel ik me voor dat ze een filmster is en me ziet en zegt dat ik voorbestemd ben om ook een ster te worden. Andere keren is ze een mode-icoon en is ze onder de indruk van mijn ontwerpen. Dan lopen we samen over de loper in onze verfijnde outfits en kleurrijke hoeden.

In werkelijkheid knipoogt mevrouw Grunberg meestal alleen maar terwijl ze lachend in mijn wangen knijpt, en dan ren ik terug naar de jongens.

Maar mevrouw Stewart heeft nog iets extra's. Komt het doordat haar kleding nog feller is? Of doordat ze nog harder lacht? Wat het ook is, ik kan mijn ogen niet van haar afhouden.

Ze is zo anders dan mijn eigen lieve Mutti. Mijn moeder lijkt tegenwoordig alleen nog maar grijs te dragen. Tenminste, als ik haar voor me zie, dan is dat mijn beeld van haar. Grijs of zwart. Ze draagt geen enkele kleur. Vroeger deed ze dat wel. Niet zoals mevrouw Stewart, of zelfs mevrouw Grunberg. Meer zoals de andere vrouwen in deze gondel, met hun mantelpakje en hoedje en mooie schoenen. Maar nu dus alleen nog maar grijs en zwart. En haar ogen zijn net zo donker als haar kleding.

Gisteren hoorde ik haar en *Vati* – mijn vader – in de keuken zachtjes praten. Ik zat gehurkt achter de trapleuning op de overloop zodat ik ze kon horen zonder gezien te worden.

‘Je ziet eruit alsof je in de rouw bent,’ zei *Vati*.

‘Misschien ben ik dat ook wel,’ reageerde *Mutti*.

‘Om wie?’ vroeg *Vati*.

Daarna was het lang stil. Ik spitste mijn oren, en uiteindelijk hoorde ik *Mutti* zeggen: ‘Om ons allemaal.’

Ik wist niet wat ze daarmee bedoelde, en een tijdje zeiden ze niets meer. Even later ging ik naar beneden. *Mutti* en *Vati* zaten aan tafel. *Vati*'s hand lag op die van *Mutti*. Ze keek op toen ze me

binnen zag komen, waarna ze snel opstond en naar het aanrecht liep. Terwijl ze langs me heen liep, zag ik dat haar ogen vochtig waren. Ik volgde haar naar het aanrecht en sloeg mijn armen om haar middel. ‘Gaat het, Mutti?’

Ze pakte mijn handen vast en kneep er zo hard in dat het een beetje pijn deed. Toen draaide ze zich om. Ze veegde de tranen uit haar ogen en woelde door mijn haar. ‘Het gaat prima, schat,’ zei ze. ‘Ga nu maar even tegen je broer zeggen dat het etenstijd is.’

Dat betekende: geen vragen meer stellen. Zo gaat het de laatste tijd altijd bij ons thuis. Ik vang fragmenten op van gesprekken tussen mijn ouders, die ik niet begrijp en waarover ze duidelijk geen van beiden willen praten met mij of Otto. Otto is mijn broer. Hij is twee jaar ouder dan ik en op Leo en Max na is hij de leukste jongen ter wereld.

Otto stelt niet zoveel vragen als ik. Hij is meer geïnteresseerd in het vinden en repareren van gebroken spullen. Hij is helemaal gelukkig als hij urenlang bezig kan zijn met twee planken, een hamer en een doos met spijkers. Hij lijkt op Vati. Vati is bouwondernemer, dus dingen repareren is zijn werk. In Otto’s geval zijn de dingen die hij repareert alleen maar kapotter als hij er klaar mee is!

Soms vraag ik me af of Otto het zo leuk vindt om dingen te repareren omdat hij zelf zijn been nooit helemaal heeft weten te repareren nadat hij op zijn vijfde uit een boom is gevallen. Hij brak hem op drie plaatsen en liep de hele zomer met zijn been in het gips. De botten zijn hersteld, maar sindsdien loopt hij een beetje mank. Hij weet het vrij goed te verbergen en heeft het er maar heel af en toe over. ‘Ik wou dat ik mijn been net zo perfect kon maken als deze boekenplank!’ zegt hij dan, maar het is geen klagen wanneer hij dat soort dingen zegt. Meestal is het een teken dat hij wil dat we zijn werk komen bewonderen.

Hij heeft niets gezegd over de veranderingen thuis, maar ik

weet dat hij het ook heeft opgemerkt. Ik voel het gewoon, zelfs al spreekt hij het niet uit.

Het is niet altijd zo geweest. Ik kan me niet eens herinneren wanneer het veranderd is, maar het lijkt heel lang geleden dat ik Mutti voor het laatst heb zien lachen.

In tegenstelling tot mevrouw Stewart. Mevrouw Stewart lacht de hele tijd. Ze lacht wanneer meneer Grunberg praat, ze lacht naar haar man, en ze lacht zelfs wanneer ze praat. Ik neem me voor om dat voor de spiegel te oefenen. Lachen en praten tegelijk – dat is vast een hele kunst.

Een van de mannen zegt iets grappigs en mevrouw Stewart gooit haar hoofd achterover en lacht zo hartelijk dat het net een virus is dat zich door de gondel verspreidt en ervoor zorgt dat iedereen om haar heen ook begint te lachen.

Ineens komt er een herinnering bij me op.

Mutti en Vati in de keuken, borden die nog afgewassen moeten worden op tafel, Vati's arm om Mutti's middel. Ergens komt muziek vandaan. Een wals, denk ik. Mijn grootouders leefden toen nog. Ik weet nog dat opa met zijn voet meetikte op het ritme en dat oma lachte en met haar hoofd meedeinde op de muziek. Vati tilde een arm op en Mutti draaide rond en kwam terug in zijn armen. Toen de muziek afgelopen was, maakte Vati een buiging en lachte Mutti voordat ze terugliep naar de tafel om de borden op te stapelen.

De herinnering doet pijn in mijn maag. Het lijkt zo lang geleden.

Ik ga Mutti vanavond vragen of ze het nog weet. Kijken of ze zal glimlachen wanneer ik het vertel. Ik ga vragen of zij en Vati weer eens willen dansen in de keuken. Ik ga haar vertellen hoe knap ze eruitzag wanneer ze lachte. Misschien gaat ze het dan weer vaker doen.

Ik heb niet door dat ik nog steeds naar mevrouw Stewart zit te staren. Ze ziet dat ik naar haar kijk. Er verschijnt een nieuwe

glimlach op haar gezicht, deze keer speciaal voor mij. Ik voel dat ik rood word en draai me snel om naar de jongens.

‘Laten we deze dag voor altijd onthouden,’ zeg ik, terwijl ik naar hen allebei een pink uitsteek. ‘Laten we beloven dat we de dag waarop we koningen en koningin van heel Wenen waren nooit zullen vergeten.’

De jongens grijnzen naar me en nemen allebei een vinger. ‘Be-loofd,’ zeggen ze tegelijk.

We blijven de rest van het rondje via onze pinken met elkaar verbonden.

Max

Max had nog nooit een dag als deze meegemaakt. Een dag die gevuld was met zo veel gezelligheid en lol dat hij dacht dat hij nog hoger dan het rad zou kunnen zweven als ze de deuren van de gondel zouden openzetten op het moment dat ze bovenaan waren.

Het was niet alleen de gezelligheid waar hij vol van was. Hij had overal ter wereld kunnen zijn, en nog steeds zou het een perfecte dag geweest zijn, zolang hij hem maar deelde met zijn twee beste vrienden.

Soms probeerde hij zich zijn leven zonder Leo en Elsa te herinneren. Hoewel ze elkaar pas hadden leren kennen toen ze een paar jaar geleden op de Volksschule waren begonnen, voelde het alsof ze altijd al beste vrienden waren geweest.

Wanneer hij aan zijn leven vóór zijn beste vrienden dacht, waren zijn herinneringen niet al te vrolijk. Hij herinnerde zich dat hij alleen op zijn kamer zat, met zijn handen over zijn oren om maar niet te horen dat zijn ouders beneden ruziemaakten: zijn vader tierde en schreeuwde en zijn moeder probeerde hem te kalmeren. Het ging altijd over hetzelfde: geld. Zijn vader was zijn baan verloren toen het bedrijf waarvoor hij werkte failliet was gegaan.

Max' moeder zei altijd dat ze net genoeg hadden om van te leven. Maar het was nooit goed genoeg voor zijn vader. Hij was te trots om genoeg te nemen met 'net genoeg'. Dus tierde hij en ging hij tekeer en gaf hij iedereen de schuld behalve zichzelf,

en Max sloot zichzelf op in zijn kamer, drukte zijn handen tegen zijn oren en wachtte tot de ruzies afgelopen waren.

School bood ook geen uitweg. Max wilde dat zijn moeder zijn schooluniform in dezelfde winkel kocht als alle andere moeders, in plaats van zelf iets in elkaar te flansen van stukken stof die niet echt bij elkaar pasten. En het paste ook nooit. De andere kinderen lachten Max uit, en hij leerde zich te redden zonder behoefte aan waardering of vrienden of een vriendelijke lach. Tegen de tijd dat zijn vader een nieuwe baan kreeg en ze zich een degelijk schooluniform konden veroorloven, was het al te laat. De andere kinderen zagen hem als een buitenbeentje, iemand om grappen over te maken. Daar was verandering in gekomen toen hij Elsa en Leo had ontmoet. Zij veroordeelden hem niet, en ze waren de enige vrienden die hij nodig had.

Maar hij zou willen dat zijn vader zou lachen zoals dit Engelse echtpaar, of met hem zou praten en hem zou plagen zoals Leo's vader deed.

Hij wist niet of hij zich de laatste keer dat zijn vader zelfs maar naar hem gekeken had, kon herinneren. Tegenwoordig leek hij altijd aan het werk te zijn. Zelfs 's avonds was hij op bijeenkomsten of met mensen van zijn kantoor. Hij praatte nooit over zijn baan. Maar hij praatte sowieso niet veel tegen Max, behalve om kritiek te geven op wat hij nou weer verkeerd had gedaan.

Dus dagen zoals deze, in het gezelschap van zijn beste vrienden, waren het waardevolste wat Max had en zich ooit zou kunnen wensen.

'Kom, drietal deugnietjes,' zei Leo's vader terwijl ze in een rij de gondel uit liepen, met een knipoog die duidelijk maakte dat hij hen niet echt deugnietjes vond. Max glimlachte. Hij vond het leuk dat meneer Grunberg grappige opmerkingen maakte. Zijn vader maakte nóóit grapjes. Sinds hij aan zijn nieuwe baan was begonnen, was hij geobsedeerd geraakt door efficiëntie en discipline. Een

keer had hij Max verteld dat grapjes een verspilling waren van kostbare tijd, iets voor mensen die niets beters te doen hadden.

Meneer Grunberg dacht het tegenovergestelde, wist Max. Hij was net een machine die altijd gevuld was met blijdschap en die stukjes plezier gaf aan iedereen die voorbijkwam.

‘Ah!’ De dame met wie meneer Grunberg had gepraat, sloeg een hand voor haar mond. Ze zei iets in het Engels en wees naar haar horloge.

‘Is alles in orde?’ vroeg Leo’s vader.

‘We missen bijeenkomst!’

‘Wat voor bijeenkomst?’ vroeg meneer Grunberg.

‘We willen tram nemen na groot rad. Naar lezing gaan,’ antwoordde ze. ‘Te veel plezier, dus we vergeten het!’

‘Waar gaat de lezing over?’ vroeg meneer Grunberg.

‘Ehm. Het is moeilijk in het Duits. Over tanden,’ zei de man, wijzend naar zijn mond.

‘Meneer Stewart is tandarts,’ voegde de dame eraan toe. ‘Lezing gaat over... Wat is het woord?’ Ze wees onder haar tanden.

‘Tandvlees?’ droeg meneer Grunberg aan.

‘Ja. Slecht tandvlees.’

‘Tandvleesontsteking?’

‘Dat is het,’ zei de man.

‘O. Nou, dat klinkt zéker interessant!’ zei Leo’s vader, waarna hij zich omdraaide naar de kinderen en een gezicht trok dat hen aan het lachen maakte. Max lachte het hardst. Hij hield van de manier waarop meneer Grunberg ervoor zorgde dat ze zich er allemaal bij voelden horen, alsof ze allemaal onderdeel waren van dezelfde groep. Hij kon niet genoeg krijgen van dat gevoel.

‘Misschien zijn we op tijd voor einde lezing...’ zei de vrouw met een opgetrokken wenkbrauw tegen haar man.

‘Of misschien missen we lezing en blijven we hier op kermis,’ reageerde de man.

Zijn vrouw klapte in haar handen. ‘Geweldig idee!’ zei ze. ‘Ja!’

‘Nu dat geregeld is, moeten jullie nog wat langer bij ons blijven,’ zei meneer Grunberg. ‘En misschien kunnen jullie met ons mee naar huis komen als we allemaal genoeg hebben van de kermis.’

Het echtpaar staaarde hem aan. ‘Met jullie mee naar huis?’

Meneer Grunberg leunde naar voren alsof hij op het punt stond om een staatsgeheim met ze te delen. ‘Het echte Wenen hebt u pas ervaren wanneer u de Sachertorte van mijn vrouw hebt geproefd,’ zei hij. ‘Leo, je vindt het toch niet erg om je verjaardagstaart met twee extra gasten te delen?’

‘Helemaal niet, papa,’ antwoordde Leo.

‘En jullie, jongens, hebben jullie bezwaar?’ vroeg meneer Grunberg aan Elsa en Max.

Max wilde vragen hoeveel taart er zou zijn. Hij had een paar keer thee gedronken bij Leo thuis, maar hij had de Sachertorte van mevrouw Grunberg nog nooit geproefd. Leo had hem verteld hoe heerlijk die was, en Max was bang dat er niet genoeg zou zijn voor iedereen nu er twee personen meer waren, en dat hij dan degene zou zijn die niets zou krijgen.

Maar toen sprak Elsa voor hen allebei. ‘We vinden het helemaal niet erg, meneer Grunberg,’ zei ze, en Leo’s vader woelde door Max’ haar zoals zijn eigen vader nooit deed, en zei: ‘Goed zo. Misschien kunnen we een tochtje maken op de stoomboot voordat we naar huis gaan.’ Daar kreeg Max zo’n warm gevoel van dat het niet eens meer uitmaakte of er een beetje minder taart zou zijn.

Het enige wat er echt toe deed, was dat, toen hij en zijn vrienden even later op de boot sprongen en samen de stad aan zich voorbij zagen trekken, de band van hun vriendschap zo diep en breed voelde als de Donau zelf.

Leo

Het was zaterdagochtend, een paar weken later, en ik was nog vóór mijn ouders al wakker en aangekleed. Dat gebeurde nooit! Behalve vandaag, want ik kon niet slapen. Daar was ik te opgewonden voor. De vader van Max zou met Max, Elsa en mij gaan zwemmen in het *Amalienbad*.

En we gingen met de auto!

Niemand die we kenden, had een auto! Ik wist niet waar ik meer zin in had: in een auto door Wenen rijden, de ochtend met mijn beste vrienden doorbrengen of van de duikplanken in het Amalienbad springen. Het scheelde niet veel.

Ik had mijn tas al ingepakt, met mijn zwembroek opgerold in mijn handdoek, en ik zat bij het raam te wachten zodat ik hen kon zien aankomen. Mama was in de keuken aan het bakken. Papa was boven in zijn studio.

Eindelijk, om tien uur precies, kwam de auto de bocht om en reed hij onze straat in.

Ik sprong zo snel van mijn stoel dat mama ervan schrok. ‘Ze zijn er!’ gilde ik, en ik greep naar mijn tas.

‘Wacht. Neem deze mee,’ zei mama terwijl ik de keuken in rende om afscheid te nemen. Ze gaf me een kleine papieren zak. Er zat iets warmes in.

‘Wat is het?’ vroeg ik.

‘*Kipferl*. Koekjes voor na het zwemmen.’

Ik sloeg mijn armen om haar middel. ‘Dank u, mama.’

Ze drukte een kus op mijn hoofd. ‘Veel plezier met je vrienden,’ zei ze.

Papa liep met me mee naar de deur. Max had het achterportier van de auto al opengegooid en stond breed te grijnzen. Elsa zat aan de andere kant en zwaaide naar me. ‘Kom op!’ riep Max. ‘We gaan!’

Papa bracht me naar de auto en liep toen naar het voorste raam, waarachter meneer Fischer zat. Meneer Fischer keek niet eens op. Hij had hem vast niet gezien.

‘Schuif eens op,’ zei ik tegen Max.

Papa klopte op het raam. Toen pas zette meneer Fischer het op een kiertje.

‘Hoe gaat het?’ vroeg papa aan hem. ‘We hebben u een tijdje niet gezien.’

Papa had meneer Fischer maar een paar keer gesproken. De eerste keer was toen we net waren begonnen op de Volksschule. Mama en papa wilden mijn vrienden en hun ouders ontmoeten, en het was een fijne avond geweest. Papa en meneer Fischer dronken wijn en zaten samen te praten. Mevrouw Fischer complimenteerde mama met haar kookkunst. We hadden allemaal een hoop lol. Het was een vrolijke avond. Mama zei dat ze zeker wist dat ze hechte vrienden zouden worden.

De volgende keer dat ze elkaar zagen, was een paar maanden later, toen we hen in het park tegen het lijf liepen. Papa was zoals gewoonlijk één en al glimlach, maar meneer Fischer kwam een beetje stijfjes over. Papa gaf grappend een hint dat het hun beurt was om ons te ontvangen voor een diner, en de Fischers knikten en zeiden dat ze ons snel zouden uitnodigen.

Maar dat hadden ze nooit gedaan, en de hechte vriendschap was nooit ontstaan. Mama zat erover in en vroeg zich af waarom, of we ze op de een of andere manier beledigd hadden, maar papa zei dat het vast niets was en dat iedereen het tegenwoordig gewoon druk had.

Maar nu, door de manier waarop meneer Fischer stijfjes op zijn

stoel zat en papa nauwelijks aankeek, vroeg ik me af of mama gelijk had.

‘Het gaat goed,’ reageerde meneer Fischer kortaf. ‘We moeten gaan.’ Toen draaide hij zijn hoofd naar mij. ‘Stap in, jongen, en doe het portier dicht.’

Ik trok mijn wenkbrauwen op naar Max en Elsa terwijl ik me naast hen op de achterbank perste. Elsa haalde haar schouders op. Max rolde alleen maar met zijn ogen.

En toen startte meneer Fischer de motor. De auto kwam grommend tot leven en rolde over de weg, en wij drieën waren terug in onze eigen wereld, terwijl we aan één stuk door kletsten, elkaar plaagden en koekjes en geheimen deelden, en ik vergat al het andere.

Bijna al het andere.

Ik ving een glimp op van papa die ons stond uit te zwaaien. Hij glimlachte als altijd, maar het was niet zijn gebruikelijke glimlach. Zijn ogen twinkelden niet. Ze stonden verdrietig. Ik vroeg me af of het kwam door de manier waarop meneer Fischer tegen ons had gesproken, en onwillekeurig stelde ik mezelf dezelfde vraag die papa zichzelf ook leek te stellen: wat hebben we verkeerd gedaan?

Elsa

Het Amalienbad is het mooiste gebouw dat ik ooit heb gezien. Ik weet niet wat ik mooier vind: de perfecte symmetrie van de kleedhokjes, in verdiepingen boven elkaar; het diepe, sprankelende blauw van het water; het licht dat door de ramen in het koepelvormige plafond heen valt of de verscheidenheid aan zwemkleding om me heen.

De jongens staan in de rij te wachten op hun beurt om van de duikplank te springen en ik zit aan de rand van het zwembad, met mijn voeten bungelend in het water, te kijken naar een groepje oudere meisjes bij me in de buurt. Een van hen heeft een badpak dat eruitziet alsof het van witte zijde is gemaakt. Een ander heeft een badpak met heel dunne schouderbandjes, bedekt met een patroon van grote bloemen.

Ik voel me slonzig in mijn eenvoudige, zwarte badpak.

‘Elsa! Elsa!’ roept Leo naar me. Hij is aan de beurt op de duikplank. ‘Kijk eens!’

Ik wend mijn blik van de meisjes af en zie hoe hij zijn armen spreidt en, schijnbaar zonder enige moeite, met een perfecte boog in het water duikt. Hij zwemt het hele stuk onder water naar me toe en doorbreekt de oppervlakte, waarna hij zijn haar uit zijn gezicht veegt. ‘Hoe deed ik het?’ vraagt hij grijnzend, terwijl hij voor me blijft watertrappelen.

‘Hmmm. Misschien een zeven?’

‘Een zeven! Gemenerik!’ reageert Leo, en hij spettert water over mijn benen. ‘Kom op,’ zegt hij, terwijl hij mijn voeten vastgrijpt. ‘Kom erin!’

‘Hé! Mijn beurt!’ roept Max.

Ik laat me in het water glijden en we houden ons beiden vast aan de rand van het bad terwijl we toekijken hoe Max naar het eind van de plank loopt. Hij ziet er klein uit vergeleken met de jongens die achter hem staan te wachten, en ik zie dat ze gnif-felend naar hem kijken. Ik heb medelijden met hem, maar geluk-kig merkt hij de jongens niet op. Hij heeft het te druk met zich concentreren op zijn duik.

Max strekt zijn armen kaarsrecht boven zijn hoofd, gaat langzaam door zijn knieën, buigt voorover en...

PLONS!

Hij valt plat op zijn buik in het water. De jongens achter hem liggen dubbel van het lachen. Gelukkig is Max nog steeds onder water, en tegen de tijd dat hij ons bereikt, zijn ze alweer druk bezig met duiken.

‘Een tien!’ zeg ik als hij bij ons is en de rand van het zwembad vastgrijpt.

‘Dat zeg je alleen maar om aardig te doen,’ zegt Max.

‘Nee, echt. Het was geweldig.’ Leo stemt zo snel met me in dat hij de oudere jongens ook wel moet hebben zien lachen. Dan duwt hij zichzelf uit het water en pakt hij een bal van een van de bankjes langs de kant. ‘Kom, laten we hiermee gaan spelen.’

We zwemmen naar een rustig deel van het zwembad en gooien de bal over, racen erachteraan, lachen elke keer dat een van ons hem mist en onder water verdwijnt, lummelen en spelen tikkertje en alle andere spellen die we in een uur weten te proppen.

Veel te snel blaast iemand op een fluitje en is het tijd om uit het water te komen.

‘Laten we volgende week weer gaan,’ zegt Leo onderweg naar de kleedhokjes.

‘En de week daarna,’ stemt Max in.

‘En elke week daarna, voor de rest van ons leven,’ voeg ik toe.

De jongens steken allebei een hand uit en ik doe hetzelfde, en we haken onze vingers in elkaar als belofte dat we altijd alles samen zullen blijven doen, wat er ook gebeurt.

Max

Max haalde zijn handdoek nog één keer over zijn haar en hing hem vervolgens samen met zijn zwembroek te drogen voordat hij naar zijn ouders ging.

Hij had met zijn vrienden na het middageten afgesproken in het park, dus hij wilde vlug wat eten om zo snel mogelijk weer buiten te kunnen gaan spelen.

Hij was op weg naar beneden toen hij harde stemmen uit de keuken hoorde komen.

Max verstijfde op de laatste trede. Zijn vader was duidelijk halverwege een tirade, en ineens had Max niet zo'n haast meer om zich bij zijn ouders te voegen.

'Je had zijn gezicht moeten zien toen hij me zag!' hoorde hij zijn vader zeggen. 'Hij denkt dat hij zo'n hoge pief is. Met zijn nette giletjes en zijn winkel... Denkt dat hij beter is dan de rest. Dat denken ze allemaal!'

Max hoorde zijn moeder iets terugzeggen; hij kon niet precies verstaan wat ze zei. Een ogenblik later begon zijn vader weer.

'Nou, hij heeft niet eens een auto. Dus hij kan niet zo belangrijk zijn als hij je wil laten geloven. Zo zijn ze allemaal. Beweren dat ze het een zijn, terwijl ze in werkelijkheid iets heel anders zijn. Leugenaars zijn het, allemaal. Geniepige, nare, smerige, walgelijke –'

'O, houd alsjeblieft óp!'

Het was een ogenblik stil. Max kon het bijna niet geloven. Zijn moeder ging nooit in discussie met zijn vader, maar deze keer wel. Hij sloop dichter naar de keuken.

‘Ik weet wat hij is. Ik weet hoe je over hen denkt. Maar hij is de vader van de beste vriend van onze zoon,’ zei zijn moeder. ‘Kunnen we hen voor nu niet gewoon met rust laten?’

Had zijn vader het over meneer Grunberg? Max begreep er niets van. Hij moest het wel bij het verkeerde eind hebben. Iedereen was dol op Leo’s vader. Hij was geen van de dingen die zijn vader net had gezegd.

In ieder geval leek de tirade voorbij te zijn, dus was het veilig om naar binnen te gaan.

Zachtjes duwde Max de keukendeur open.

Zijn vader stond voor hem, zijn gezicht rood van woede. ‘Kom eens fatsoenlijk binnen, jij!’ schreeuwde hij naar Max. ‘Loop niet op je tenen als een bange muis. Kom de kamer binnen als een man! En doe eens wat aan je haar. Waar is je scheiding?’

Max’ moeder liep naar hem toe en kwam naast hem staan. ‘Laat die jongen met rust,’ zei ze. ‘Het is niet zijn schuld.’

‘Wat is niet mijn schuld?’ vroeg Max.

Zijn moeder legde haar hand op zijn arm. ‘Niets. Kom. We gaan eten. Je haar kun je daarna wel doen.’

‘Kan dat niet later?’ vroeg hij. ‘Ik ga na het eten weer naar buiten om te spelen.’

‘Spelen?’ onderbrak zijn vader hen ruw. ‘Met wie?’

‘Leo en Elsa,’ antwoordde Max.

Het gezicht van zijn vader werd nog roder. ‘Heb je geen andere vrienden?’ vroeg hij. ‘Zijn zij de enigen met wie je kunt spelen?’

Wat moest Max zeggen? Nee. Hij had inderdaad geen andere vrienden. Maar hij wilde dat niet toegeven tegenover zijn vader en opnieuw een teleurstelling voor hem zijn. Trouwens, zelfs al had hij honderd andere vrienden, dan nog zou hij ervoor kiezen om met Leo en Elsa te spelen. ‘Wat is er mis met hen?’ vroeg hij.

‘Wat is er mis met hen? Ik zal je vertellen wat er mis is met hen. Ze zijn –’

‘NEE!’

Max’ moeder viel hem zo streng in de rede dat Max ervan schrok.

‘Néé?’ reageerde zijn vader. ‘Jij durft “nee” tegen mij te zeggen?’

Zijn moeder keek haar man met opgeheven kin aan. ‘Die jongen is nog maar acht.’

Bijna negen, wilde Max zeggen, maar dit leek hem niet het goede moment daarvoor.

‘Hij mag spelen met wie hij maar wil,’ ging zijn moeder verder.

Max slikte, en hij voelde de lucht tussen zijn ouders sissen en knetteren.

Uiteindelijk knikte zijn vader kort. ‘Vooruit dan,’ zei hij. ‘Voor nu mag het. Voor nu.’

Zwijgend aten ze samen hun middageten.

Terwijl Max op zijn eten kauwde, stelde hij zichzelf telkens opnieuw dezelfde vraag. De vraag die zijn moeder zijn vader niet had laten beantwoorden: wat was er mis met Leo en Elsa?

Niet zomaar een foto. Dé foto. Hij was gescheurd en vervaagd en besmeurd. Maar daaronder straalden de drie lachende gezichten nog steeds. De lachende gezichten die alles zeiden.

Wenen, 1939. Boven in het reuzenrad hebben de vrienden Leo, Elsa en Max het gevoel dat de wereld van hen is. Alle drie bewaren ze zorgvuldig de foto waarop dat moment is vastgelegd, als teken van hun vriendschap. Maar dan verandert de wereld langzaam, en komt de Tweede Wereldoorlog steeds dichterbij. Voor de Joodse Leo en Elsa is Wenen niet veilig meer. Allebei vluchten ze Oostenrijk uit. Max verhuist noodgedwongen naar München, omdat zijn vader een belangrijke functie vervult in het naziregime. Houdt hun vriendschap stand, en zullen de drie vrienden elkaar nog terugzien?

Toen de wereld nog van ons was is Liz Kesslers eerste boek over de Holocaust. Het is gebaseerd op de oorlogservaringen van haar vader.

NUR 285
ISBN 978 90 266 2500 8

9 789026 625008

www.kokboekencentrum.nl

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT